

ԳՆԴ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՌԻԻՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ *)

(ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ)

I

Դէպի վան.— Յուշեր կուի եւ սարսափի օրերէն.— Տէրմէն եւ.
Ռամկալարներու իշխանութիւնը.— Կազմակերպական եւ զանազան
աշխատանքներ.— Հայոց Զորի տեղաւորումը.— Բիթլիսի վտանգը.—
Դէպի Շատախ :

Փետրուար 6, 1916.— *Ձմեռնային արեւոտ օր է :*

*Զխաւորներու խումբ մը, Երեւան — Զուլֆա դժով կը յառաջա-
նանք հանդարտօրէն : Թւով մեծ չէ, ընդամենը 8 հոգի, որոնց մէջ
Վասպուրականի լաւագոյն գործիչներէն երկուքը՝ Գրիգոր Պուլղա-
րացին ու Լեւոն Շաղոյեանը :*

Կը մեկնինք Վան :

*Դեռ հինգ օր առաջ Աշտարակն էի, երբ Կոմսէն (Վահ. Փափազ-
եան) Երեւան հրաւիրող տոմսակ մը ստացայ : Փետր. 2-ին իր բնա-
կարանին մէջ կարեւոր խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ, որուն
ներկայ էին Գրիգոր, Լեւոն եւ ես : Այս խորհրդակցութեանց գլխա-*

* «Վէմ»-ի նախորդ համարով վերջացաւ Հմ. Մանուկեանի «Յուշատետր»-ի
հրատարակութիւնը : Ինչպէս խոստացել էիմք, այս համարից յաջորդաբար պիտի
տանք Գնդ. Տ. Բաղդասարեանի յուշատետրը, որ գրի է առնւած օրը օրին, դէպ-
քերի ընթացքով : Օրագրութիւնը սկսում է 1916 թ. Փետրուարից եւ հասնելու է
մինչեւ Հմ. Մանուկեանի յուշագրած օրերը : Այս եւս բանգագին միւր է մեր մո-
րագոյն պատմութեան համար, մամուլանդ որ հեղինակը ո'չ միայն գործօն դերա-
կատար է եղած, որ գտնել է միշտ դէպքերի կենտրոնում, այլ եւ ուշադիր դիտող
է եւ կենդանի արձանագրող :

ԽՄԲ.

ւոր առարկան եղաւ՝ ի՞նչպէս օր առաջ Վան հասնիլ եւ կացութեան տէր դառնալ:

Վերջին նահանջէն յետոյ, Վանի մէջ ռուսական բանակին կողքին, բաւական ազդարնակութիւն էր մնացած, գլխաւորաբար դաւառի ժողովուրդէն, որի սուար մասը կը կազմէին Շատախցիները: Շատ թշուառ վիճակի մէջ կապրէր այս ժողովուրդը: Տարւական սնունդի համար կը սրահէր պէտք եղած մթերքը: Ժողովուրդը մերկ էր եւ հագուստ — կապուստի մեծ կարիք ունէր: Տներու մեծ մասը քանդուած կամ այրուած ըլլալով՝ բնակարանի սուր կարիքը զգալի կը դառնար: Ո՛չ լծկան եւ ո՛չ ալ սերմնացու կար եւ ժողովուրդը զրկուած էր ստեղծագործական աշխատանք կատարելէ: Բարոյապէս ալ նոյնքան յուսալքուած էր: Զկար նախկին խանդավառութիւնը: Կուսակցական ոգին եւ կազմակերպական կարգապահութիւնը խախտուած էր: Յրաժողովիւն եւ ընդհանուր անտէրութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք: Եւ ինչ խօսք որ, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ այս բոլորի միակ «պատասխանատուն» կը համարէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը...

Թիֆլիսի եւ Երեւանի մէջ, մեր հակառակորդները իրար անցած՝ յաջողած էին Վան ուղարկել ռուս նահանգապետ մը — Տէրմէն, ու անոր շուրջ հաւաքուած Եգարեան — Թէրզիպաշեան — Չանգալեան երրորդութիւնը մի քանի տեղացիներով իրենք իրենց կազմէր էին փոքրիկ քաղաքապետութիւն մը եւ առօք — փառօք կը կառավարէին Վասպուրական աշխարհը:

Այս էր Վանի ընդհանուր պատկերը, երբ մենք Երեւանին մնաս — բարով ըրինք ու ճամբայ ելանք:

Կանցնինք հայկական Ղամարլու եւ Դաւալու գիւղերը: Կը գիւղերէնք պարսկական Սատարաք գիւղը: Կը հանդիպինք Նորաշէն, Քանուխար, լաւ տրամադրութիւն եւ բարձր ոգի կայ Շարուրի այս շրջանի հայ հասարակութեան մէջ, ինչպէս նաեւ կուսակցական աւանդութիւններ: Յեղափոխական նախկին փոխադրութիւնները եւ զինատար խումբերը մեծ մասով այս տեղերէն անցած են:

Կը հասնինք Նախիջեւան ու Զուլֆա: Էրզրումի դրաման խանդավառութիւնը դեռ կարճադանդէ այս շրջանը, բարձրացնելով տրամադրութիւնը հայ հասարակութեան մէջ եւ յուսալքումի մատնելով պարսիկներն ու թաթարները...

Փետրւ. 11. — Կանցնինք Արաքսի վրա ձգուած երկաթեայ խոշոր կամուրջը — Զուլֆա — եւ կը մտնենք պարսկական հողը: Իսկոյն եւ եթ աչքի կը զարնէ այս երկրի յետամնացութիւնը: Ճամբաները աղ-

տոտ եւ անկանոն: Բնակարանները ցածլիկ ու մութ: Մարդիկ աղտոտ: Ամէն կողմ չքաւորութիւն եւ թշւառութիւն: Ճամբու երկայնքին հիմնած են ուղտական էտապներ կամ Բաղաքներու Միութեան սննդակայանները:

Գեղեցիկ արեւ է, սակայն քամի մը կը վիչէ եւ ցուրտը զգալի է:

Կանցնինք Տղմուտ գետը եւ կը մտնենք Աւարայրի դաշտը:

Գեղեցիկ է ան եւ ծառադարձ: Գեղեցիկ է մանաւանդ անոր պատմութիւնը...: Ահա ուղմական դործողութիւններու նոյն թատերաբեմը, ուրտեղ Վարդանանց հերոսամարտէն 9 դար յետոյ, Նազարբէկեանն ու Անդրանիկը մաքառեցան՝ պատմութեան կրկնութիւնը երեւան հանելով:

Երեկոյեան կը հասնինք Շոտավ, հայ - թաթարական դիւղ մը: Պէտք եղաւ բաւական ժամանակ դուրս մնալ այլ ցրտին, մինչեւ որ մեր աղա - գիւղացիները բարեհաճեցան մեզի ու մեր ձիերը տեղաւորել:

Փետրւ. 14.— Խոյն կանցնինք ու կը մտնենք Կոտուլի կիրճը: Սկիզբն ու վերջաւորութիւնը քիչ մը լայն, իսկ վերջին մասը շատ նեղ ու երկար կիրճ մը: Երկու կողմերէն կը բարձրանան ցից - ցից կատարներ, որոնք հիմա ամբողջութեամբ ճերմակ ձիւնով են ծածկած: Առաւ ձիւն կը տեղայ. բուք ու բորան է սաստիկ, ու 10 քայլ հեռաւորութեան վրա զիրար չենք տեսներ: Չախ կողմէն կը վազէ Կոտուլի գետը՝ սահուն եւ կատաղի, որը կը յիշեցնէ Բերկրի Բէնտի - Մահուն...:

Բարեբախտաբար, կը հանդիպինք ուղտական էտապ մը: Քիչ մը կը տաքացնենք մեր սառած մարմինը, ինչպէս նաեւ մեր ձիերը քիչ մը շունչ կառնեն ու կը կերակրւին:

Երեկոյեան կը հասնինք Հապաշուն քրտական գիւղը, ուրտեղ այժմ կապրին խառն քիւրտ եւ հայ ընտանիքներ: Հայերը կը կադմեն 20 ընտանիք, մեծ մասը Սարայի չրջանէն, իսկ քիւրտերը մօտ 200 անձ:

Գիշերեցինք Աւգատիկի յայտնի Ռէս Կիրակոսի տունը: Ի՞նչ սըրտամէլիկ պատմութիւններ ըրին մեզի Ռէս Կիրակոսն ու իր կինը...:

— Ճիշտ տարի մը կընէ: Սարայի դայմագամի հրամանով ոստիկանները մտան գիւղը (Աւգարիկ): Շալակաւոր անւան տակ նախ բոլոր երիտասարդները հաւաքելով գիւղէն դուրս հանեցին եւ անխնայ կոտորեցին: Յետոյ, գիւղը վերադառնալով, մնացածը՝ կին, երեխայ, ծեր, բոլորը կոտորածի եւ թալանի ենթարկեցին: Հրաշքով

միայն 25 հոգի ազատեցանք, ու այդ ահաւոր ցուրտին, մերի ու բոկոտն, ահագին ճանապարհ կտրելէ յետոյ, Սարմաստ ապաստանեցանք:

Այս դէպքերը տեղի կունենան ոռոսական բանակի առաջին նահանջի ժամանակ, երբ համարեա թէ ամբողջ Սարայի եւ Բաշդալէի շրջանը միեւնոյն դժբախտութեան ենթարկւեցան: Պետական ժամտարմները եւ Շարաֆ բէյի 500 համախիտները կը մտնեն Բաշդալէ, հայոց ամբողջ ունեցածը թալանելէ եւ տունները այրելէ յետոյ, 10 տարեկանէն վար եղող բոլոր այր մարդիկը կը կոտորեն եւ անոնց դիակները կը ձգեն անթաղ պարտէզներուն մէջ:

Դարձեալ Սարայի ժամտարմները Ախուրիկ կերթան, բոլոր հայերը կը հաւաքեն, իբր թէ Սարայ պիտի երթան քանդւած զօրանոցները նորոգելու, մինչդեռ, Աւղարիկի մօտ բոլորը կը ջարդեն, ու անոնց դիակները ամբողջ 7 օր մէջտեղ կը մնան, մինչեւ որ Ախուրիկէն ազատւած հայ կիները կողզան եւ կը տանին իրենց գիւղի գերեզմաննոցը թաղելու: Նոյն օրը տեղի կունենայ Հասան - Թամրան եւ Թաշոլլի գիւղերու ջարդը, Հաղարէն ու Սաթմանց գիւղերու տեղահանութիւնը, կողոպուտն ու կոտորածը...

Փետր. 15.— Առաւօտեան կը շարունակենք մեր ճամբան: Կը մտնենք Կոտուլ գիւղը, ուր կը հանդիպինք Վանի յեղափոխական զործիչ Գրիգոր Խլղաթեանին, որը այս կայանի պետն է այժմ: Կը աւտոնենք Կոստիա Համբարձումեանը՝ վերջերս նշանակւած Քաղաքներու Միութեան լիազօր Վանի շրջանի համար: Ան Երեւանէն մեկնած էր մեզմէ քանի մը օր առաջ:

Քիչ մը հանգստանալէ յետոյ, կը շարունակենք մեր ճամբան: Երէկ սկսւած Կոտուլի կիրճը այսօր, կէսօրին, հազիւ վերջացաւ ու սկսաւ Սարայի լեռնադաշտը:

Սարայ բոլորովին քանդւած է: Հազիւ քանի մը պաշտօնեայ կը գտնուի եւ ասորի ընտանիք մը, ուրտեղ եւ գիշերեցիներ:

Փետր. 16.— Կը շարունակենք կտրել այս ձիւնապատ լեռնադաշտը: Կանցնինք Մահմատըքի ձորով, որը նշանաւոր է իր ցրտաշունչ քամիով: Ձմեռը զգալի է եւ սառը մինչեւ մեր ոսկորները կը ծեծէ: Կը մօտենանք Արճակի լճին, որը նոյնպէս սառած է. այդ նշանն է այս ձմեռայ խստաշունչ ըլլալուն: Երեկոյեան կը հասնինք Արճակ:

Արճակ փոքրիկ գաւառ մըն է, ինկած Վանի արեւելեան կողմը, համանուն լճի ափին: Այս գաւառը մէկ մասով դաշտային է եւ միւս

մասով լեռնային: Ամենէն մեծ դիւղը խառակոնիսն է, ուրտեղ եւ կատարւած է հերոսական պայքարը:

Սարայի կանոնաւոր ոստիկանները եւ Շարաֆ բէյի հեծելազօրը կասպատակեն այս գաւառը եւ անխնայ հուրի ու սուրի կենթարկեն:

Նոյն շրջանի դաշնակցական զործիչ Շիրինի կարգադրութեամբ խառակոնիս կը կեդրոնանան Արճակի, Մանտանի գիւղացիները, ինչպէս նաեւ Աղարին եւ Բողաղքասանի փախստականները, թուով մօտ 3000 հոգի: Թշնամին 1500 հետեւակ եւ հեծեալ զինւած ուժերով եւ մէկ թնդանօթով կը յարձակի խառակոնիսի վրա: Զինւած գիւղացիութիւնը հերոսաբար կը դիմադրէ մինչեւ երեկոյ՝ թշնամիէն խլելով 67 դիակներ: Սակայն, հաշի առնելով թշնամու թւական գերազանցութիւնը, գիշերով կանցնին Կըլճա: Մէկ օր ալ հոն կը դիմադրեն, բայց անընդհատ հալածւելով՝ կապաստանին Աւերակի գիւղը, ուրտեղ եւ կը կազմակերպւի վերջին դիմադրութիւնը: Ամբողջ օրը, թշնամու հաղարաւոր հետեւակ եւ ձիաւոր զօրամասի գրոհներուն, անոնց ուժերբու եւ զնդակներու տարափին տակ, հայկական զիրքերը անվեհեր կերպով կանգուն կը մնան՝ տալով թանգազին զոհեր: Խաւարը իջնելուն միայն, Շիրինը կը յաջողի մօտ 10.000 հալածական այս ժողովուրդը Շահբաղի լեռներով եւ Սղգայի դըծով հասցնել Այգեստանի հայկական զիրքերը...:

Փետր. 17.— Կը պատահինք Շահբաղի. քիչ մը կը հանգստանանք ու երեկոյեան կողմը խանդավառօրէն կը մտենք Վան:

Ահա Վանը, Հայոց աշխարհի դարդը: Իրապէս Վանը իր լեռներով, գետերով, իր կապուտակ սիրուն լիճով ու անոր կազմած գեղեցիկ տեսարաններով բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ հայկական հողամասին վրա: Հեռէն մեր դէմ կը ցլւի քաղաքի պատմական բերդը, որուն վրա եկաւ բազմեցաւ հին դարերու գեղեցիկութիւն ու սիրահարը՝ Շամիրամ...: Քանի՞ քանի անգամ ձեռք ձեռք անցած է այդ քարաբլուրը: Դեռ տարին չլրացաւ, երբ անոր բարձունքներէն Վասպուրականի մարտական ժողովուրդը իր հնարած թնդանօթի ուրտներով ոռոսական բանակի յաղթական մուտքը ողջունեց...:

Աւելի հեռէն ուրիշ գեղեցիկ հորիզոններ կընդգծւին: Ահա մեր ձախ թելի վրա ցլւած՝ հպարտ եւ երկագագաթ Վարդաշ լեռը: Աւելի դէպի աջ՝ գեղեցիկ Արդոսն ու Եդերովը կը շղթայաւորեն հորիզոնը: Շատ աւելի հեռուն, դէպի հիւսիս, երկնքի մէջ մխւած է ձիւնապատ սէգ Սիփանը՝ այս աշխարհի Արարատը... Իսկ դէպի արեւմուտք հաղիւ կուրագծւին Նեմրութն ու Գրգուռը: Եւ այս բարձրաբերձ լեռներու ու հպարտ կատարներու ուտներուն բնութիւնը փո-

բաժնի անհատական իրավունքները, որոնք մեջ կը ժպտի ու կը խախտայ Վանի անհատական իրավունքները...

Փետր. 18. — Դեռ արշալոյսը չբացած ընկերներն ու գիւղացիները թափեցան մեղ մօտ: Մեծ մասը շատախցիներ են. ոգեւորւած են բոլորը ու խանդավառ մեր ներկայութենէն: Անձնագէտ եւ ալ ոգեւորւած եմ ու կը յիշեմ այն քերական, մտերմիկ ընդունելութիւնը, որուն արժանացայ մէկ տարի առաջ, երբ էրզրումի ճակատէն Շատախ կը վերադառնայի...

Ափսո՛ս, շատերը չկան այդ օրւայ մարտնչողներէն:

Շատախցիներու մէջն է նոյնպէս Սիւտիկէնցի Աղասը, Շատախի հերոսամարտի գլխաւոր ղեկավարներէն մին: Մեղի կառաջնորդէ Յիւզէի Տինոսի տունը: Զինք կը ճանչնամ 1909-էն: Գիւղական Կոմիտէի անդամ էր, ներքեւ եւ հայրենասէր երիտասարդ: Անցնող բոլոր դառնութիւններն ու փոթորիկը բնաւ չեն ազդած իր վրա: Կուսակցական կարգապահութիւնն ու պարտականութիւնը յարգող՝ նոյն հիւրասէր Տինոսն է մեր առջեւ:

Երեկոյան Լեւոնի եւ Գրիգորի հետ դացինք Համազասպի շտապը: Ներկայ էին Կոստիան, Արմենակը, Աթանասեանը: Խօսք եղաւ արշաւանք մը կազմակերպել Խիզանի շրջանին մէջ: Համազասպը այս մասին պիտի խօսի ռուս հրամանատարին, անոր միտքը պատրաստելու համար:

Փետր. 21. — 7 հոգով դացինք Լէսի՝ շատախցիներու մօտ: Այս շրջանը տեղաւորւած են մօտաւորապէս 250 շատախցի ընտանիքներ, մեծ մասը Սիւտիկին գիւղացի, որոնք աւելի տանելի վիճակ ունին, քան միւս գաղթականները: Ասոնք բոլորը Վան մնացած են Արամի վերջին նահանջէն յետոյ:

Մեծ պատերազմի ընթացքին, Վանի ճակատին վրա, բազմաթիւ նահանջներ տեղի ունեցան, որոնք շատ անգամ իրենց մասնաւոր անուաներով յիշեցան:

1915-ի մեծ նահանջէն յետոյ, Արամ 400 հոգիէ բաղկացած Վաւապուրականցիներով ռուսական բանակի հետ անմիջապէս Վան վերադարձաւ: Օրինապէս եւ տրամաբանօրէն Արամ իր նահանգապետութիւնը շարունակեց: Սակայն, հաղիւ թէ 7 օր անցած էր, երբ ռուսերը նորէն նահանջեցին՝ ստիպելով մեղի ալ քաշել դէպի Խոջապ: Չնայած որ Ոստանի կողմէն ոչ մէկ թշնամի ճնշում կար, ճիշտ նոյն օրը Մուրատի հետ քանի մը ձիաւորներով հետապնդութիւն մը կատարած էինք դէպի թշնամի գերքերը: Խոջապ չհասած ռուսերը ետ դար-

ճան. մենք ալ եկանք: Մէկ քանի օր յետոյ, դարձեալ նահանջ... և այս անգամ Բերկրիի գծով: Միշտ ռուսական բանակի կողքին կը հասնինք Բայազիտ - Աղա: Հիանալի է գիշերայ ռուսերու երգեցողութիւնը — «Տէր, պահեա՛ր զցարն»...: Եւ ի՛նչ զարմանք, յաջորդ առաւօտեան, բանակը փոխանակ նահանջը շարունակելու, ետ վերադարձաւ դէպի Բերկրի - Վան: Արամ համոզեցաւ, որ անհնար էր այլեւս մեր յամառիւն ու մնալը, եւ ամբողջ խմբով վերադարձանք Իգդիր: Իսկ մեր ժողովուրդի մէկ մասը յամառեցաւ ու մնաց, եւ ահա նորէն գիրար գտանք:

Փետրւ. 26.— Համազասպը յայտնեց, թէ ճակատի հրամանատարը չի համաձայնիր Խիզանի ծրագրին: Մտածեցինք առաջարկել խոր հետազոտութիւն մը կատարել դէպի Շատախ:

Վերջին նահանջին, կուսակցական մաս մը գէնքեր եւ ռազմա-նիւթ կեդրոնացած եւ պահած էր որոշ վայրի մը մէջ: Որոշեցինք դուրս հանել, որովհետեւ գէնքի մեծ պակաս կը դժայինք տեղական խումբեր կազմակերպելու համար: Ապարդիւն անցաւ մեր առաջին փնտռողքը, որովհետեւ բնակարանները բոլորը այրւած եւ աւերակները իրար խառնւած ու անճանաչելի դարձած են: Այս դործին մէջ մեզի օգնութեան հասաւ Համազասպի զինուորներէն Սեդրաքը, որը ճիշտ տեղը մատնանշեց: Պեղելէն յետոյ, դուրս բերինք 350 հրացան, դժբախտաբար, մեծ մասը վառւած: Ողջ վիճակի մէջ դըտանք միայն 16 սնտուկ փամփուշտ: Որոշեցինք բոլորը բաժանել ժողովուրդին: (Չմոռնամ յիշել, որ մենք Երեւանէն եկած էինք Համադասպի կամաւորական թուղթերով եւ կը համարէինք իր զունդի զինուոր):

Փետրւ. 27.— Ամէն օր ժողովուրդէն բազմաթիւ ղեմումներ եւ գանգատներ կը լսենք Տէրմէնի իշխանութեան շուրջ: Ռամկավարները շատ անախորժութիւններու տեղի կուտան: Անհրաժեշտ է որ աւելի բարեխիղճ մարդիկ գան իշխանութեան գլուխը: Անկարելի է այս ձեւով շարունակել...:

Փետրւ. 28.— Կոստիայի մօտ ենք: Կը խորհրդակցինք Բիթլիսէն դալիք գաղթականներու տեղաւորման մասին: Անդրանիկ ճակատէն կը հեռադրէ, թէ օրէ օր գաղթականութիւնը կը շատնայ, ու ինքը մինակ չի կրնար հասնիլ անոնց օգնութեան դործին: Որոշեցաւ Դանիէլ վարդապետն ու բժիշկ Տէր Թովմասեանը ուղարկել մինչեւ Դատւան, կեդրոնական կայան մը հիմնել Աղթամար, եւ երկրորդական կէտեր՝ Սուրբ Յակոբ ու Սորբ:

Փետրւ. 29.— Մեր Վան հասնելէն առաջ, Դանիէլ վարդապետի

նախաձեռնութեամբ հոս կազմուած էր ժամանակաւոր մարմին մը, կազմակերպական աշխատանքները տանելու համար: Այսօր ժողով մը ունեցանք այդ մարմնի հետ: Նկատի ունեցանք բոլոր հնարաւորութիւնները, կազմակերպութիւնը վերստեղծելու համար:

Առաջին առթիւ որոշեցաւ.

1.— Իսկոյն կատարել երկիր գտնուող ժողովուրդի ճշգրիտ վիճակագրութիւնը:

2.— Արձանագրել կուսակցական անդամներ եւ ջանալ փոքրիկ խումբերու վերածել:

3.— Փաստեր եւ տեղեկութիւններ հաւաքել ռամկավարներու գործունէութեան եւ իշխանութեան վերաբերեալ:

Մարտ 1.— Երկու ղինւոր մեր հետ առնելով՝ Լէսկ գացինք վիճակագրութիւն կազմելու եւ զէնքի ընդունակ մարդիկ արձանագրելու համար:

Խոտի մեծ պակասութիւն կը կրենք: Փոքրիկ կարաւան մը ուղարկեցի Եկման խոտ հաւաքելու: Ես ալ գացի, ու գիշերեցինք Կարապետեան Սահակի տունը: Ան կը պատմէ սարսափի օրերէն. իրենց ընտանիքները Աւանց փոխադրելէ յետոյ, տղամարդիկ սարէ սար, այրէ այր թափառելով եւ պահելով՝ կըրցած են ազատ մնալ մինչեւ կամաւորներու հասնիլը: Մօտակայ Մարմնոյ բնակիչները հաւատարմութեամբ քաղական բարեխնամութեան՝ գիւղը մնացած եւ բոլորը կոտորուած են:

Մոխրի վերածուած է Զէվին թրքական գիւղը: Ճէվտէթի նահանջին, այս շրջանի թուրքերը կը շտապեն Վան հասնիլ փախչիլ - ազատելու համար, սակայն Աւանցէն անդին չեն կրնար անցնիլ, քաղաքը հայերու կողմէ զրաւած ըլլալուն պատճառաւ, եւ կը ստիպւին վերադառնալ եւ կեդրոնանալ Զէվին: Հայերը կը պաշարեն գիւղենք, ու կը սկսի կատաղի կռիւ մը: Համազասպի գունդը կը հասնի եւ բոլորին հաշիւը կը մաքրէ... (Թուով մօտ 5 - 600 հոգի): Մարդկային գանկերն ու մարմնի գանազան մասերը դեռ փուած են չորս կողմը:

Մարտ 8.— Կանոնաւոր կերպով կը ջանանք մեր դալթականները տեղաւորել Հայոց - Զորի շրջանը՝ հետապնդելով միաժամանակ երկու հիմնական նպատակ: Առաջին՝ գիւղացիութիւնը քաղաքէն դուրս հանել եւ հողին կապել՝ հողաւրով իրեն լծկան եւ սերմնացու: Երկրորդ՝ Հայոց - Զորի շրջանը աւելի վտանգաւոր դօտի ըլլալով՝

մեզ համար կազմակերպական եւ ինքնապաշտպանութեան առանձին թատր ստեղծել. ուսմկաւարներու իշխանութիւնը մինչեւ հոն չհասնելով՝ մեր գիւղացիները աւելի ազատ ու համարձակ կապրին: Արդէն բաւական ընտանիքներ տեղաւորւած են: Անհրաժեշտ է երկար շրջան մը ընել եւ բոլորն ալ տեսնել տեղւոյն վրա:

Լեւոնի, Պօղոսի *) եւ Ազատի հետ անցանք Հայոց - Զոր: Կը հանդիպինք Բերդեակ, ուր տեղաւորւած է շատախցիներու մէկ մասը: Կանցնինք Խոսով, երբեմնի շէն ու բարերեր այդ շրջանը. այժմ կատարեալ աւերակ ու ամայութիւն է: Երկնից թռչուններ իսկ չեն հանդիպիր մեր ճանապարհին: Ըստ մեր կարգադրութեան, շատախցիներ սկսած են փոխադրւիլ այստեղ ալ: Տեղացիներէն երեք - չորս հոգի հազիւ կան: Կը դիչերենք տեղացի Վէրտոյենց տունը: Մկրտիչ Ներսէսեանը մէկ քանի դէպքեր կը պատմէ սարսափի օրերէն: Հիրճի մէջ Իշխանի սպանւելէն մէկ օր յետոյ, իրենց դիւղի մարդիկը լեռը կը բարձրանան ու կը մնան 10-15 օր, մինչեւ որ Լազգին իր հրոսախումբով կը յարձակի ասոնց վրա: Ուժեղ կռիւ մը յետոյ, ազատւողները կը յաջողին անցնիլ Վարազ եւ իջնել Այրեստան:

Կանցնինք Հայոց - Զորի աւերակ դիւղերով՝ քանդւած, փլուլւած, կամ հրկիւղւած: Տեղ - տեղ մէկ - երկու ընտանիքներ եկած ու նոր կը տեղաւորւին: Վերին Պժնկերտ դարձեալ քանի մը շատախցի ընտանիքներ եկած տեղաւորւած են: Կը հանդիպինք Խառնուրդ, քիչ մը հանդիստ կառնենք Աղսենցի (Նորտուղ) Գաբրիէլի մօտ: Այստեղ տեղաւորւած են նորտուղցի հարիւր անձ, որոնք մինչեւ վերջին Ոստանի կռիւը դեռ քիւրտերու մէջ կը գտնէին Մլա - Մէրկէի կողմէրը: Գաբրիէլը մեզի կը հաղորդէ քիւրտերու մէջ Շատախի կռիւներու շուրջ խօսւած պատմութիւնը: Կը յիշէ մասնաւորաբար «Ազգային Այրի» *) թողած սարսափը քիւրտերու վրա: Գաբրիէլը տեղեկացուց նոյնպէս, որ Հաջի - Մահմուդը հրկիւղած է թաղը:

*) Շատախցի մտաւորական մը: Մասնակցած Շատախի ամբողջ հերոսամարտին: Աշխատակցած մեզ հետ 1916 - 1918: Սպանւած Կոստիայի հետ, Սային - Ղալայի մէջ: Տ. Բ.

*) Շատախի Թաղին նայող Մէտնիար լեռան կուրծքին մէջ կը գտնուէ այս այրը, ուրտեղ առաջին անգամ ապաստանած է Վարդանը ու այնուհետեւ կոչւած է «Ազգ. Այր»: Մեր կոիւնքնուն, արշալոյսէն առաջ, երկու լաւ նշանակի գիւմար պաշարով միասին հոն կուղարկէինք: Անոնք իրենց տիրող անբեւոյժ դիրքի եւ ուղիղ նշանառութեան շնորհիւ սարսափ կը ձգէին քուրքերու վրա եւ կարգիւէին անոնց ազատ շարժումները՝ խիլով բազմաքիւ գոներ: Տ. Բ.

Կանցնինք Աստուածաշէն: Հոս կապրին այժմ 8 հոգի: Այստեղ ալ թուրքերը ժողովուրդը հաւաքած են մէկտեղ եւ ապա բոլորը միասին կոտորած: Նոյն սեւ բախտին արժանացած են էրէրին, Հանդըտան, Կղզի հայկական գիւղերը:

Կը մտնենք Նոր Գեղ. նորէն փլիւլած ու աւերակ: Հոս կան 7 տըղամարդ առանց ընտանիքի: Կը հիւրասիրելինք Աւոյի մօտ: Սարսափի օրերուն, այս գիւղը կրցած է ազատել: Իշխանի սպանելու լուրը առնելուն պէս, հայերը կը պաշարեն գիւղամիջի թուրք պահակատունը եւ իրենց ամբողջ կայքով կը յաջողին ապաստանիլ Վարագ, որը շատ հեռու չէ այս տեղէն:

Մարտ 10.— Վերադարձանք վարի Հայոց - Զորը: Կեմ գիւղն ենք: Հազիւ թէ քիչ մը բանջար ու աղ կը գտնենք կշտանալու համար: Կատարեալ թշուառութիւն:

Քաղաքէն մեկ մօտ եկան Նշանը, Գրիգորը եւ Անդրօն: Պուլղարացին կը գրէ մեզի՝ անցնինք Փրխուս (Կարճկան): Կը յայտնէ թէ Համազասպի զինւորները 2 - 300 սեւատաւարներ կը բերեն այդ կողմերէն, զորս պէտք է կերպով մը առնել իրենց ձեռքէն եւ դադարնի ճանապարհով Հայոց - Զոր փոխադրել, գիւղացիներու վրա բաժանելու համար:

Գիշերով անցանք Քերծ: Ծէն ու հարուստ նախկին գիւղին մէջ հազիւ 7 - 8 հոգի կապրին այժմ: Իրենք կեփեն, կը լւան ու կը թափեն: Սարսափի օրերուն ժողովուրդի մէկ մասը անցած է Անդղ մօտակայ գիւղը ու այնտեղ կոտորւած է, իսկ մնացած մասը քաշուած է լեռը եւ հետզհետէ փոխադրւած Փեսանդաշտ, Լեւոնի մօտ:

Մարտ 11.— Առաւօտ կանուխ ճանապարհւեցանք: Կանցնինք Ոստանով՝ Ռշտունեաց դաւառի գլխաւոր քաղաքը, հին օրերուն նւիրւած Լուսին աստուածուհուն: Մառախիտ սիրուն աւան մը, որ կը սկսի Արդոսի լանջերէն ու կը տարածւի մինչեւ ծովափը, ուր կանգուն կը մնայ դեռ հին արարական կոթող մը:

Արամի նահանգապետութեան օրով մեր Լեւոնը այս տեղի դաւառապետը կարգւած էր: Կարճ ժամանակով մը Արծրունիներու հին ամրոցը ազատութեան շողը վայելեց: Սակայն, աւա՛ղ, այժմ ամբողջապէս ամայի ու մոխրակոյտի վերածւած է: Ի՞նչ դառնագին տաղեր պիտի երգէր Նդիշէն, որու աճիւնները ամփոփւած են այս սրբազան վայրերուն մէջ: (Զարահան Ս. Նշան վանքը):

Ռուսերը ամէն տեղ ահագին խրամներ են փորած եւ լաւ ամրացուցած:

Կը հանդիպինք Աղթամարի դրսի տունը: Հոս հանդիպած եմ առաջին անգամ 8 տարի առաջ դաշնակցական զինուոր Պետրոսի հետ (Բառաստա): Հոս էր եւ Իշխանը. ինչքա՛ն ջանք թափեց վերաշինելու եւ կազմակերպելու այս տունը, սակայն, չէնքը դարձեալ աւերակ է հիմա, իսկ ինքն ալ քաւութեան նոխազ դարձաւ իր այնքա՛ն սիրած Լեոնապարին:

Կը հասնինք Նոր Գիւղ. մեր ձիերուն գարի, մեզ ալ քիչ մը պաշար վերցնելով՝ կանցնինք Տեղդիս քրտական ամառի գիւղը: Այնուհետեւ այլեւս բնակչութիւն չկայ. աւերակներու եւ ամայութեան մէջ կը թափառինք:

Մարտ 12.— Կանցնինք Թաթմանսի կիրճով, ջրառատ, ծառադարձ գեղեցիկ ձոր մը: Շրջակայ գիւղերը բոլորը քրդական են, այժմ աւերակ ու անմարդաբնակ: Թուրքերը այս դիրքերուն վրա կատաղի դիմադրութիւն են ցոյց տւած ռուսական բանակին: Դեռ որոշ կերպով կերեւին իրենց փորած խրամները, որոնց մէջ պարապ փամփուշտները դէզեր կազմած են: Նշանաւոր է Անդրանիկի գիշերային բռնն գլուխը այս ճակատին վրա, որը ստիպեց թուրքերուն թողնել Կապոյտ — կողի լեռնաշղթան:

Կը բարձրանանք Ս. Յակոբի թեւերը ու կը հանդիպինք Համադասպի զինուորներուն, իրենց կենդանիներուն հետ: Ետ կը դառնանք ու բոլորը կը տանինք Տեղտես, գլխաւոր ճանապարհէն հեռու, ապահով գաղտնի վայր մը: Պէտք եղած կարգադրութիւնը ընելէ յետոյ, մենք զատեցանք եւ ուղղեցանք դէպի քաղաք՝ հանդիպելով Պատակաց, Քերծ, Իշխանի գոմ, Արտամետ եւ Ծվստան գիւղերը:

Մարտ 16.— Երեւանէն նամակներ ստացանք: Կոմսը կը գրէ թէ բաւական լուրջ աշխատանքներ կը տարւին հոն մեղի լծկան, սերմնացու եւ պաշար հասցնելու համար: Կը յայտնէ նոյնպէս, որ ռուսահայտակ զինուորացու կամաւորները ետ կը կանչին դէպի Ռուսաստան: Խմբապետները նոյնպէս հրաւիրւած են Թիֆլիս, խորհրդակցելու համար կացութեան շուրջ:

Մարտ 18.— Գրիգորի ու Դանիէլ վարդ.ի հետ առանձին խորհրդակցութիւն մը ունեցանք եւ պատասխանեցինք Կոմսի նամակին: Խնդրեցինք մասնաւորաբար ներգաղթող ժողովուրդը կազմակերպւած եւ բոլոր կարիքները բաւարարւած վիճակի մէջ ճամբայ հանեն Երեւանէն: Տեղւոյն վրա կեանքը երթալով կը սղի, ապրելու դժուարութիւնները կը շատնան:

Կէսօրին Լեոնէն նամակ մը կը ստանամ: Կը յայտնէ, թէ Պլթենց պէտք է մեկնիմ եւ անասունները ստանամ: Պօղոսը հետս առնելով՝

իսկոյն կը մեկնիմ Բերդակ. այնտեղէն ալ Ազատ կընկերանայ ու կը մեկնինք :

Մարտ 19.— Աթանանց կը պատահիմ Լեւոնին եւ Կոստիային : Անասունները կը քշենք Պլթենց : Կոստիան եւ Լեւոնը անցան քաղաք կարգադրելու, որ գիւղացիները հոն գան եւ անասունները բաշխենք ըստ կարիքի եւ կարողութեան : Քաղաք առաջնորդւեցան նոյնպէս Խիզանէն եկող գաղթականները, թուով 100 հոգի, բոլորն ալ քրդախօս :

Մարտ 23.— Քանի օրէ ի վեր Պօղոսի հետ Պլթենց գիւղն ենք : Գիւղական խաղաղ կեանք կապրիմ : Գլխաւոր զբաղմունքս որսորդութիւնն է, կը բարձրանամ մօտակայ լեռները եւ, բարեբախտաբար, առատ աղանիներու եւ կաքաններու կը հանդիպիմ : Ամէն օրւայ մսեղէնը ապահովւած է : Թէեւ պատահեցաւ, որ օր մըն ալ սեւ ագռաւի չոր միւսը կրծենք : Գիւղի մէջ ընդամենը 6 այր մարդ կայ եւ մէկ էին՝ Ծիտանցի Ռէհանը, որ մեր հացը կեփէ : Յարութիւնի տունը կը մնանք ու գիշերները կանցընենք քրդական «լօ՛ւ լօ՛ւ»-ներ մտիկ ընելով...

Քաղաքէն Լեւոնն ու Դանիէլ վարդապետը եկան եւ սկսանք անասուններու բաշխումը : Ամենաբարձր գին նշանակեցինք 30 բուբլի : Չնայած որ տասն անգամ թալանւեցաւ սա խեղճ ժողովուրդը, սակայն նորէն սեւ օրւայ համար իր վերջին կոպէկը գիտէ խնայել : Յաջորդ օրը անցանք գէպի Խոսպ, մնացած անասունները վերին Հայոց - Ձորի մէջ ծախելու համար :

Եղան գիւղացիներ, որոնք քաղաքի մէջ ահանջ կախելով ռամկավար քաղաքապետարանին՝ զրկւեցան աժան գնով մէկ - երկու լըծկան ունենալէ : Անոնք կը կարծեն թէ քաղաքապետարանի մէջ յօրանջելով՝ երկինքէն եղ պիտի իջնէ, ու իրենք ալ պիտի բաժանեն... Անհրաժեշտ է գլուխը քարին զարնել, չեղածը ստեղծելու համար, սակայն ատիկա անոնց դործը չէր :

Արդէն կամաց - կամաց իրական իշխանութիւնը մեր ձեռքը կանցնի : Ժողովուրդը այլեւս քաղաքապետարանի ճամբան կորսնցուց... Միւս կողմէն զինուորական հրամանատարին տրւած ռազմական թեթեւ պարտականութիւններն իսկ (կարգապահութիւն, հետազօտութիւն, եւայլն) ի վիճակի չեն կատարելու : Ռամկավարներու զինւորակայացուցիչ Չանդալեանը յուսահատած է այլեւս եւ խեղճ մարդը երբեմն իր ստացած հրամանները մեղի կը փոխանցէ եւ մենք կը գործադրենք իրեն անունով :

Մարտ 26.— Երեւանէն մեզ մօտ եկան Սահակ եւ Արմենակ Տ. Թովմասեան, շատախցի, եւ Յարութիւն Պիպերեան, պոլսեցի: Հետզհետէ մեր շուրջ կը հաւաքէին մտաւորական թէ մարտական բոլոր տարրերը:

Վարդապետի եւ Լեւոնի հետ միասին Կոստիայի մօտ դացինք, անասուններու դրամական հաշիւը փակելու համար: Հոն են նաեւ Համադասպի զինւորները՝ Մխիթար, Միհրան, Յակոբ եւ Արամ. շատ դժգոհ են, որ մենք աժան դնահատած ենք իրենց կենդանիները: Շատ գէշ տպաւորութիւն կրեցի: Ահա մարդիկ, որոնք եկած են իրենց կեանքը զոհաբերելու այս հայրենիքին եւ սակայն սակարկութիւն կը կատարեն այս խեղճ ժողովուրդին զոյգ մը լծկան տալու դորձին մէջ: Կոստիայի միջնորդութեամբ յանձնեցինք իրենց պահանջած 7000 ըուբլին, զիրենք լաւ մը խայտառակելէ յետոյ:

Մարտ 29.— Հանգիպեցնաք Կոստիային: Գէշ տեղեկութիւններ տւաւ մեզ ճակատի մասին: Թուրքերը երեք անգամ շատ բուռն կերպով յարձակում դործած են Բիթլիսի ուղղութեամբ եւ քաղաքը վրտանդի տակ կը համարւի: Համադասպն ալ քաշւած է դէպի Բէլու՝ չկարողանալով պահել Վնկվառը: Որոշեցաւ շարաթը մէկ անգամ Կոստիային եւ բժիշկին (Տէր - Թովմասեան) ժողովի կանչել մեզ մօտ, որպէսզի տեղեակ ըլլան մեր կատարած ներքին աշխատանքներուն եւ միաժամանակ կապ ու յարաբերութեան միջոց դառնան մեր եւ կառավարութեան միջեւ: Որոշեցաւ նոյնպէս մեր տրամադրութեան տակ դտնող զէնքերը բաժանել ժողովուրդին: Տէրմէնը չի կարող կառավարել: Անկարգութիւնն ու անիշխանութիւնը կը շարունակուի, ինչպէս նաեւ կողոպուտն ու մասնակի սպանութիւնները: Երկու օր առաջ Ատիկիւղալի մէջ, ռուսերու կողմէ կը սպաննէին երկու հայեր: Քիւրտերու պակասը անոնք կը լրացնեն: Մեղքը ռամկավարներուն է. ոչ մէկ կարող եւ ազդեցիկ մարդ ունին իրենց մէջ եւ, որ գլխաւորն է, զսպիչ ոյժ չունին երբեք: Ժողովուրդին մէջ արդէն Բիթլիսի անյաջողութեան մասին կը խօսուի: Նահանջի սեւ ուրւականը դարձեալ կը թեւածէ մեր դժբախտ հորիզոնին վրա:

Մարտ 30.— Կացութիւնը հետզհետէ աւելի վտանգաւոր կը դառնայ: Մուշէն թէեւ ռուսական օգնական ոյժեր հասած են Բիթլիսի ճակատը, սակայն վտանգը դեռ չէ անհետացած: Տէրմէնն ու իր կառավարութիւնը ահ ու դողի մէջ են: Կը կասկածին ընդհանուր նահանջէ մը: Ըստ իրենց ստացած տեղեկութեանց, Մուսուլէն բազմաթիւ թուրք զօրամասեր կը շարժին Շատախի եւ Նորդուզի ուղղութեամբ:

Տէրմէն Չանգալեանին առաջարկած է 20 - 30 հոգով հետազոտութիւն մը կատարել Կասբիկի (Նորդուզ) ուղղութեամբ: Չանգալեանը ճարահատ մեզի դիմեց: Իրեն օժանդակելու համար պայման դրինք, որ կառավարութիւնը զինէ տեղացի ժողովուրդը:

Երեկոյեան Կոստիայի մօտ խորհրդակցութիւն մը ունեցանք՝ զբաղւելով ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան եւ ընթացիկ հարցերով: Ներկայ էին բժիշկը, Պուլղարացին, Լեւոնն ու Չանգալեանը: Յանձն առինք Լեւոնի հետ Չանգալեանին օժանդակել Կասբիկի հետազոտութիւնը գլուխ բերելու համար: Մեզի պիտի միանայ նաեւ քողաքներու հարկւրապետ մը:

Մարտ 31.— Լեւոնի հետ անցանք Հայոց - Ձոր՝ «մեր իշխանութեան սահմանները»: Անդրօն ուղարկեցինք Խոսպ, բոլոր զինւած շատախցիները բերելու: Հաւաքավայր կը նշանակենք Անկշտանց: Երեկոյեան հոն կը դանենք Չանգալեանը 6 հեծեալի եւ 15 հետեւակի հետ: Մեզի լաւ մը կը հիւրասիրէ: Ստացւած հեռագրէ մը կը տեղեկանանք, թէ հինգ օրուայ բուռն կռիւ յետոյ, թուրքերը Բիթլիսի ճակատին վրա ետ չպրտւած են, դերի թողլով 100 զինուոր, 2 սպայ եւ 1 դնդացի:

Ապրիլ 1.— Յառաջ կը շարժւինք ու կը գիշերենք Դէմկոսնի: Զինախառն անձրեւ եւ սարսափելի եղանակ: Փառաւորապէս թրջւած ենք: Տղաները իսկոյն տան մը մէջ առատ յարդ փռեցին եւ խոշոր կրակ մը վառեցին, որու շուրջ բոլորւած՝ ուրախ - զարթ գիշեր մը անցուցինք այս ամայութեան մէջ... Մեր հետեւակները եկան հասան մեզ, թւով 70 հոգի:

Ապրիլ 2.— Ժամը 3-ին ճամբայ ընկանք եւ ժամը 5-ին հասանք Կասբիկ. իրապէս սիրուն վայր մը եւ միաժամանակ ուղմական կարեւոր կէտ, որ հանդոյցը կը կազմէ հարաւէն (Շատախ, Նորդուզ) եկող գլխաւոր ճանապարհներուն: Ինչ խօսք որ թշնամիի հետք չենք գտներ:

Կը շարունակենք մեր ճամբան եւ կը մտնենք Հոգոց - վանքի ձորը՝ նեղ, խորունկ, քարքարուտ, անդնդախոր... Երեկոյեան կը հասնինք Հոգոց - վանքը եւ հոն կը գիշերենք:

Աւերակ ու ամայի այս պատմական մենաստանը, կարծես, առանձին խորհրդաւորութիւն մը ստացած է այս ահաւոր ամայութեան մէջ: Կար ժամանակ որ հայութիւնը դունդադունդ ուխտի կու գար այս մենաւոր սուրբին, եւ օրերով այս լեռն ու ձորը ուրախութեան աղաղակներ կարճագանգէր...

Ապրիլ 3. — Առաւօտ կանուխ մեզի կը հասնին Պօղոսն ու Աստու-
րը, որոնց ետ ուղարկած էինք պաշար բերելու, մեր խումբի թիւը
բարձրացած ըլլալուն պատճառաւ:

Ժամը 8-ին կը շարժւինք: Ճանապարհը կանցնի դարձեալ միեւ-
նոյն սարսափելի ձորով: Երկու կողմերը կը բարձրանան ցից - ցից
ահաւոր լեռներ, խիւ վարը, մէջտեղէն կը վազէ արագահոս Տիգրի-
սը, որը մեզի պիտի առաջնորդէ մինչեւ Շատախի կեդրոնատեղին՝
Թաղը: Երկու մասի կը բաժնի մեր խումբը, ձորի երկու կողմի լան-
ջերով յառաջանալու համար: Յաճախ ստիպւած ենք ձիէն վար իջ-
նել ու սանձէն քաշել: Փոքրիկ, անխոհեմ շարժում մը բաւական է
մինչեւ վարը, ձորին յատակը, Տիգրիսի մէջ գլորեցնու համար:
Ռուս քողաքները ուղղակի ապշած են այս լեռնաշխարհի վրա ու
լաւ մըն ալ կը հայհոյեն պառուկի:

Ես կը գտնւիմ Տիգրիսի ձախ թեւի լանջին վրա: Դեռ մարդկա-
յին ոչ մէկ հետք: Կը հասնինք ջրնի գիւղը: Զգուշութեամբ ներս
կը մտնենք: Ո՛չ ոք: Սակայն, տան մը մէջ կը գտնենք նոր հանւած
դոյզ մը տրեխ եւ թոնիրի մը մէջ տաք մոխիր... Ուրեմն, մարդ
արարածը անցած է այս կողմէն:

Քիչ մը եւս կը յառաջանանք ու կը հանդիպինք քանի մը անգէն
քիւրտերու: Կը հաւաքենք ու մեր առջեւէն կը քշենք: Գականի մէջ
անոնց թիւը կը հասնի քառասունի, որ կը յանձնենք մեր տղանե-
րուն:

Ձորի միւս կողմէն յառաջացողները կը մտնեն Նորովան մեծ
գիւղը: Մենք ալ հետզհետէ իջնելով՝ Կասր - Ճամէի քով Տիգրիսը
կանցնինք ու կը բարձրանանք Նորովան: Կարճ հրացանաձգութիւն
մը, ու կը մտնենք գիւղը: Հաւաքեցինք 114 անձ, որոնք արգելա-
փակեցան տան մը մէջ, պահակներու հսկողութեան տակ: Իրենցմէ
կիմանանք, որ անցեալ աշունէն ի վեր այստեղ ապաստանած են,
իրեւեալ ամենաապահով վայրը Շատախին: Խալիլանցի աշիրէթը մէկ -
երկու անգամ թալանած է գիւղերը: Մեր ձեռքը անցաւ հազիւ 120 ոչ-
խար: Քիւրտերը կը յայտնեն նոյնպէս, որ թուրք զօրամասերը շատ
հեռու են եւ իրենց հետքը չկայ այս շրջաններուն մէջ: Վերջերս սկը-
սած են յարաբերութիւն մշակել Խոշաբի Բահրի բէյի հետ:

Դիշերը կը մնանք Նորովան գիւղը: Յուրտը զգալի է, եւ մեր
ձիերը չենք կարող դուրս թողնել: Առանձին դժուարութիւն քաշեցինք
իմ ձին տեղաւորելու համար, բարձր է ու ոչ մէկ դուռէ ներս չի
մտներ: Պօղոսի ու Անդրոյի հետ գործի անցանք դրան չէմքը քան-
դելու եւ փորելու. դժուարութեամբ ներս մտաւ խեղճ կենդանին:

Իսկ գիշերայ լուսաւորութեան համար օդաւեցանք մղկիթի ձէթէն :

Առաւօտեան քողաքները կանուխ ճամբու կը դնենք եւ Լեւոնի ու տղաներուն հետ կը մնանք հաշւեյարդարը կատարելու...

Մեր դործը վերջացած է... Կանցնինք Խացիս, ուր երեկոյեան հասած էր Աղատը: Քանի մը հոգի կըցած էին աղատել եւ սակայն 102 անձ մնացած են Աղատի ճանկերուն մէջ... Կը պատահինք Արկանիս. կը բռնւին 14 հոգի եւս: Համագումար 270... Եթէ անխնայ են մեր տղաները, մեղքը իրենցը չէ: Թուրքերը սովրեցուցին մեզի: Շատախի կռիւներու ժամանակ, այս շրջանի մեր հայկական գիւղերը չկրնալով ժամանակին մեզի միանալ՝ բնաջնջեցան նոյն այս քիւրտերու ձեռքով: Այժմ անոնց արդար վրէժը լուծւած է...

Կը մօտենանք Թաղին. օճապտոյտ ճամբան կը բարձրանայ ու կիջնէ մինչեւ Տիգրիսի ափը: Կանցնինք Տէրտէրոջ կամուրջէն: Ճիշտ այստեղ է, որ մեր կռիւները սկսելէ 7 օր յետոյ, Լազիկն (յայտնի աւաղակապետ) Թաղ եկաւ եւ դայադամէն նւէր ստացաւ մեր 7 բանտարկեալ ընկերները՝ մորթելու համար: Եւ մէկիկ - մէկիկ մերկացնելով՝ սպաննեց զանոնք եւ Տիգրիսի ալիքներուն յանձնեց դիակները: Ահա ճիշտ այս քարին վրա ինկած էր մեր բոլորին սիրելի Յովսէփ Չօլոյեանը, Շատախի ամենասիրւած եւ յարգւած դործիչը: Այս դժոխքէն էր նոյնպէս, որ անսպասելի հրաշքով աղատեցաւ բանտարկեալներէն մին, Յարութիւնը (Պայլոդ): Երբ իր վրայի շապրկն իսկ կը հանեն խողխողելու համար, յանդգնութիւնը կունենայ ինքզինքը գետի ալիքներուն մէջ նետելու, եւ եկաւ ճիշտ Տ. Մարգարեանի, մեր դիրքի առաջ դուրս ելաւ, Աղամի մերկութեամբ:

Կը մօտենանք Տ. Մարգարեանի դիրքին: Սիրտս կը բաբախէ, այնքան արագ, որ կարծես իր վանդակէն ահա դուրս ոլտի թռչի... Կը զգամ շունչը մեր հերոսներուն եւ կը կարծեմ լսել անոնց ոտնաձայնը... Դիմացը կանգնած է կառավարչատան հսկայ շէնքը: Մէջտեղը ձգւած է տախտակեայ հսկայ կամուրջ մը: Այս կամուրջին վրա էր որ մեր կուռի առաջին օրը, դիրքապահ Դաւիթի զնդակներուն տակ, անշունչ փռեցան երկու ոստիկաններ, եւ այնուհետեւ ամբողջ 45 օր (Մարտ 29 - Մայիս 12, 1915) 100է աւելի ոստիկաններ եւ միլիներ փակւած մնացին այդ շէնքին մէջ՝ չհամարձակելով իրենց գլուխը ցուցնել, եւ իրենց խմելու ջուրն ալ հազիւ թէ գիշերով կը համարձակէին առնել...

Թաղի *) մէջն ենք, բայց ի՞նչ աւերակոյտ. քար քարի վրա չէ

*) Թաղը կը կազմէ երեք ամեհի ձորերու. Խանգոյցը: Այս ձորերէն կը վազեն

մնացած. կրակը ոչ մէկ տեղ այնպէս չարիք չէ գործած, ինչպէս այստեղ: Դեռ տարին չլրացաւ մեր հեռանալէն, բայց արդէն անճանաչելի դարձած է այս շէն ու կտրիճ աւանը: Կանցնինք միւս Թաղը, Սիւտիկնայ գետի աջ ափը. ամէն քայլափոխին իրար յաջորդող յիշատակներ ուղմի եւ յաղթանակի օրերէն... Ահա եւ մեր դիրքերը, որոնց տեղը հաղիւ թէ կարելի է որոշել: Թշնամու կատաղի կրակի եւ թնդանօթի ուռմբերու տակ, մեր դիրքերը դետնին կը հաւասարւէին, բայց անոնց ետեւը յամառօրէն, անպարտելի կը մնար Թաղեցի ուղմիկը, մինչեւ որ խաւարը իջնէր եւ մեր կիներու բերած կաւ ու ջուրով նորէն պատնէշները կանգնէին անխորտակելի...:

Թո՛ղ եւ անցիր: Հոգիդ մի՛ խռովիր: Մի՛ խռովիր հանգիստ քունը քու մեռելներուդ... Անցի՛ր անշո՛ւշ եւ զգո՛յ՛՛... Անցի՛ր կամուրջը, ջրաղացները, Աստածածինը... Անցի՛ր, անցի՛ր... Ձգը պի՛ս ճամբուդ վրա փռած անհամար հերոսներու ոսկորներուն...:

Կը մնանք Տէրտէրոյ - ձամեր: Ձով, խաղաղ գիշեր: Նեղ հորիզոն, դեղեցիկ ու պայծառ լուսին... Խը՛շշ... Խը՛շշ կը գոռայ եւ կը մոնչէ գետը: Կախարդական մի ձոր: Կը սարսափիս, եթէ մինակ մնաս: Փռած անհող, գետնի վրա, աչքերս յառած եմ լուսնակին, Ծառախի անուշ լուսնակին: Ծարան - շարան կուգան դէպքերն ու դէմքերը ու, կարծես, պար կը բռնեն լուսնակի շուրջ: Ծիշտ տարի մը առաջ հայ մարտիկի գնդակը կորոտար այս լեռն ու ձորերը: Ահա այս տեղէն էր ճիշտ, սա առակին քովէն, որ անցաւ Միհրան Չաթոյեանի 50 հոգինոց խումբը Թաղ մտնելու համար, մեր ամենածանր մէկ շրջանին, սակայն, հանդիպելով թրքական ուժեղ պաշտպանողական գծին, ստիպւեցաւ ետ դառնալ: Իրմէ յետոյ էր նոյնպէս, որ Սիւտիկիցի Բաղիկը — մեր սարերու արծիւը, յաջողեցաւ 10 հոգիով ներս մտնել եւ խանդավառել մեր անվեհեր մարտիկները: Հեռու չէ Սողվանցը, Բոլս, Ճվկատան կամուրջը, որոնց շուրջ ի՛նչ հերոսական կոիւններ տեղի ունեցան...: Սակայն, ընդհատենք: Ձէ՞ որ դարձեալ պիտի վերադառնանք այս հպարտ լեռները:

Ապրիլ 5.— Առաւօտեան ճանապարհ ընկանք. կանցնինք Սիւտիկնայ ամեհի ձորով, կը հասնինք Կէօրէնդաշտ եւ կը տեսնենք չորս քողաք, որոնք Խանէն եկած են: Անձրեւոտ, խայտառակ օդ է: Կը ստիպւինք հոն մնալ:

Սիւտիկնայ գետը եւ արեւելեան Տիգրիսի վերին հոսանքը: Երկու գետերու խառնարանին շուրջ փռած, ծառազարդ եւ բամաստեղծակամ, գուտ հայաբնակ սեմնի, հմայիչ վայր մը:

Տ.Բ.

Ապրիլ 6.— Անձրեւը կը շարունակէ տեղալ: Կը ստիպւինք սպասել մինչեւ կէսօր եւ ասպա ճանապարհ ընկնել:

Կը հասնինք Խան՝ Շատախի դուռը եւ ռազմական շատ կարեւոր կէտ մը: Հոս կը գտնւին 50 քողակներ, որոնք կապրին գետնափոր խրճիթներու մէջ: Պէտք եղած տեղեկութիւնները սւինք իրենց մեր անցած երկար ճանապարհի մասին:

Կանցնինք Հիրճ: Մեզ հետ բերած ոչխարները կը բաժնենք երեք մասի. մէկ մասը ճակատի ռուս հրամանատարին յանձնելու, երկրորդ մասը մեզ հետ եկողներուն տալու, եւ մնացածներու եկամուտով ձիեր գնելու մեր խումբին:

Անհրաժեշտ է յետ այսու անդալթման ձիաւորներու թիւը սւելոյնել:

Այս բոլորէն յետոյ, հանգիստ սրտով կը վերադառնանք քաղաք:

(Շարունակելի)

